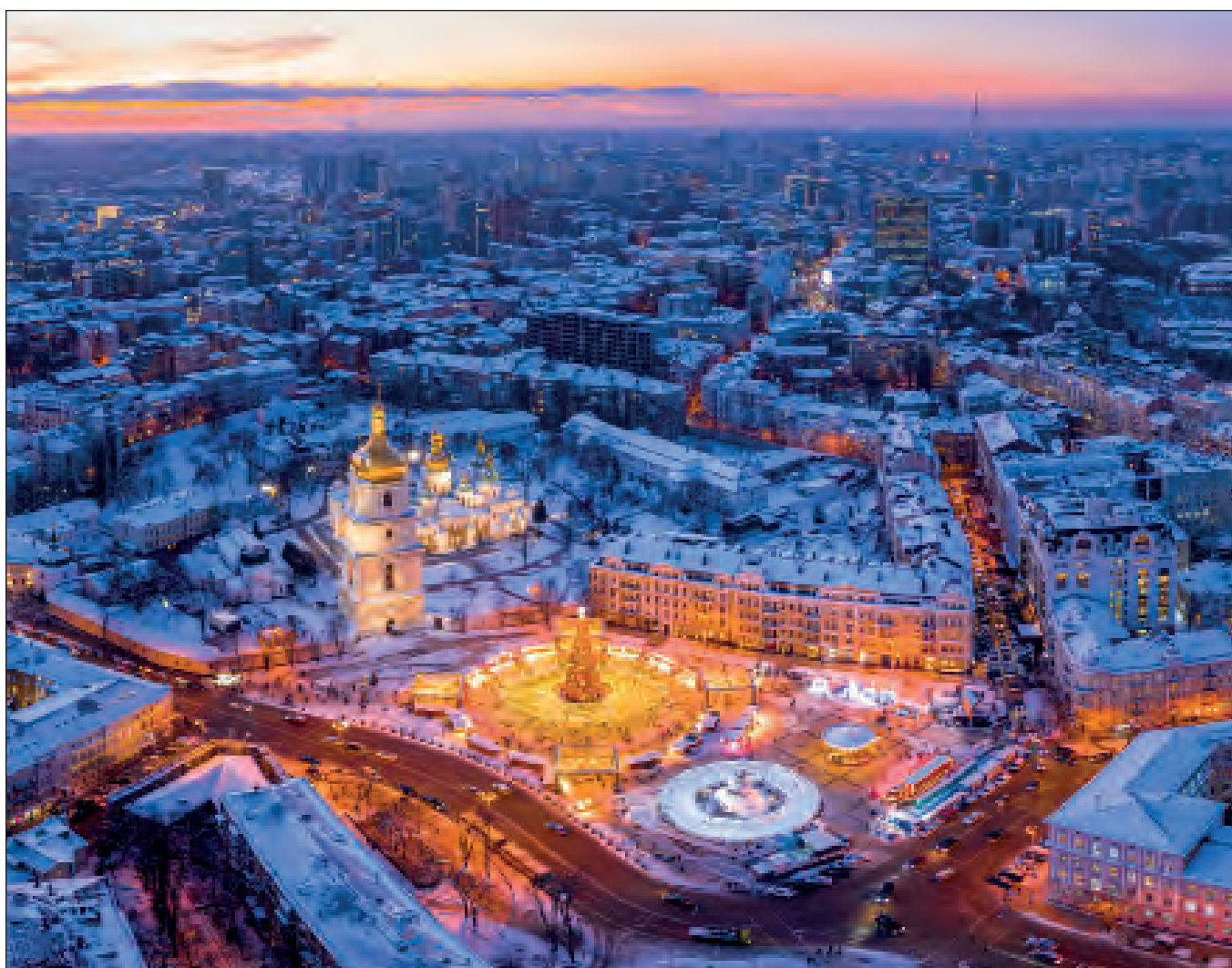

Софійський Собор у Києві

Софійський Собор (фото з вікіпедії)

«БОГ ПОСЕРЕД НЬОГО – І НЕ ЗАХИТАЄТЬСЯ»

Софійський собор у Києві

Олена Шапіро
мистецтвознавиця,
м. Київ

Відвідання національної святині – Софійського собору в Києві – є обов'язком кожного християнина. Софія уособлює премудрість Бога та символізує гармонійну організацію хаосу буття силою Божого Слова: «*єдність Творця, творіння та тварі... ознаменування духовного задуму буття, сигнал вищих сенсів*»¹.

В давнину у соборі проводили урочисті богослужіння, укладали важливі договори, зводили на престол київських князів та здійснювали поховання членів княжої родини. При Софійському соборі князь **Ярослав Мудрий** заснував майстерню для перекладу та переписування книг – скрипторій. Саме зведення Софії та низки значних київських храмів, таких, як Десятинна церква, Успенський Собор Києво-Печерської Лаври, Михайлівський Золотоверхий собор посприяло тому, що наша столиця отримала значення «другого Єрусалиму»², який відкриває «*ворота в небеса, місце паломництва, де здійснюється проща і очищається душа*»³.

Протягом тисячі років ця Божа обитель залишається неушкодженою, не зважаючи на княжі міжусобиці, жахливу татаро-монгольську навалу, кроваві війни та революції, руйнівну атеїстичну ідеологію СРСР. «*Доки стоїть Софія – стоятиме і Київ*»: цей давній вислів знайомий кожному сучасному киянину. І сьогодні, в час Великої війни, він набув гострої актуальності, тому що столиця є серцем країни, яка потерпає від руйнацій, страждань та величезних втрат. До роковин повномасштабного нападу Росії на Україну – 25 лютого 2023 року президент України **Володимир Зеленський** на Софійській площі вручив військовим високі державні нагороди за мужність, деяких нагороджено посмертно. А митрополит **Єніфаній** 1 квітня 2023 року благословив у Софійському соборі перший випуск військових капеланів Збройних Сил України.

На стіні абсиди Софійського собору в XI ст. був створений величний мозаїчний образ Оранти: Божа Матір зображена із піднятими до Бога руками в молитві за нас і за нашу землю. Над Її постаттю написана цитата з псалму Давидова. Але згадаємо ще кілька попередніх рядків, що свідчать про сакральність міста (*града*), де вшановують Бога: «*Річкові потоки весілять Град Божий – святе жилище Всевишнього*», а далі – ті слова, що набрані грецькими літерами над мозаїчним образом Оранти: «**Бог посеред нього і не захитається: Бог допоможе з раннього ранку**»⁴. Отже, Київ є Богом береженим містом: наші вороги будуть покарані.

У «Слові про Закон і Благодать» київський митрополит **Іларіон** свідчить, що у будівництві Софійського собору Св. князь Ярослав Мудрий завершив справу свого батька Св. рівноапостольного князя **Володимира** так само, як цар Соломон виконав заповіт свого отця царя Давида, збудувавши перший Єрусалимський храм. На думку доктора історичних наук **Надії Нікітенко**, будівлю Софійського собору було закладено 4 листопада 1011 року, освячено 11 травня 1018 року. «*Титмар Мерзебурзький, згадуючи під 1017–1018 рр. катедральний Софійський монастир у Києві, об'єктивно і надійно підтверджує існування тут саме тієї Св. Софії, що стоїть донині й зберігає в собі відлуння тисячолітньої давнини*»⁵.

¹ С.Б. Кримський. «Софійні символи буття». «Наукові записки НаУКМА», 2002 р., т. 20. С. 7

² Ідея сприйняття Києва як Другого Єрусалиму стала особливо популярною у 1620 р., під час місії єрусалимського патріарха Феодана III до України з метою відновлення православної ієрархії.

³ Мар'яна Нікітенко. «Святі гори київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.)». К., 2013. С. 88.

⁴ Псалтир, 45:6.

⁵ Надія Нікітенко. «Софія Київська у хроніці Титмара Мерзебурзького». *Ucrainica Mediaevalia*, 2019/20, № 2/3.

Софійський собор XI ст. – макет

Софійський собор був однією з найбільших мурованих споруд середньовічного Києва, він мав 30 м заввишки, 55 м завширшки та 42 м завдовжки. У будівництві застосована типова для тогочасного будівництва кладка «opus mixtum», замішана на вапняному розчині, із чергуванням каміння граніту та рожевого кварциту з рядами плінфи. Через майже сімсот років стіни будівлі поштукатурили, але сьогодні ми можемо побачити відкриті фрагменти середньовічної кладки XI століття.

Будівля зведена відповідно до традицій хрестово-купольної архітектурної системи. У плані собору домінує центральний хрест, створений перетином головного нефу та трансепту. Поєднання хреста (символу Господніх хресних мук) та купола (символу Всесвіту), свідчать про Ісуса Христа – Спасителя всього світу. Варто розуміти, що середньовічне будівництво не знало креслень або макетів: головним елементом технічних обчислень був розмір центрального купола. Виходячи з діаметра купола та діагоналі підкупольного квадрата, майстри розраховували розміри висоти і ширини нефів та абсид, а також інші пропорції конструктивних елементів. Собор мав п'ять нефів, п'ять абсид та п'ять куполів. Проте, план київської Софії має певні відмінності від класичного типу східної хрестово-купольної системи: у храмі влаштовано багато додаткових архітектурних об'ємів, внаслідок цього внутрішній простір значно розширюється та ускладнюється. Первісно храм був оточений з трьох боків галереями: двоповерховою внутрішньою та одноповерховою зовнішньою галереєю, яка мала відкритий балкон – «гульбище». Пізніше, в середині XII ст., до західної галереї була добудована хрестильня. Для князя та його оточення в соборі влаштовані хори.

У першій половині XVII ст. середньовічна будівля собору зазнала величезних змін. Внаслідок Берестейської унії, у 1596 році храм перейшов до української греко-католицької церкви, але знову був повернутий у 1633 році до відновленої православної Київської митрополії Константинопольського патріархату. Відродження Софії у XVII ст. пов'язане з київським митрополитом **Петром Могилою**, який посприяв поверненню цієї обителі православним християнам. Була відреставрована центральна частина собору, по східних торцях зовнішніх галерей добудували ще дві каплички: для мощей Св. рівноапостольного князя Володимира Великого та для мощей київського Священномученика митрополита **Макарія**. Петро Могила запросив італійського архітектора **Октавіано Манчіні**, а також українських художників братів **Тиміша** та **Івана**

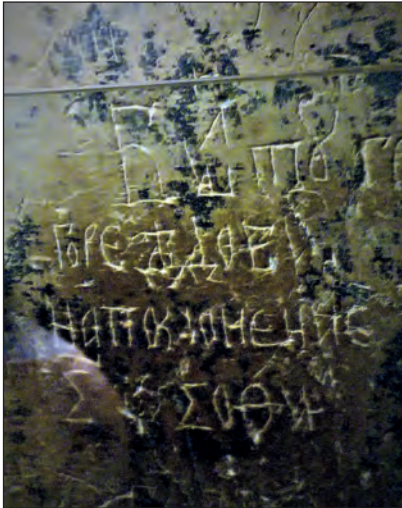
Софійський собор XVII ст. – макет

Зінов'євих, московського позолотника **Якіма Євтихіяєва**, іконописця **Йоакима** та ще багато різьбярів, теслярів та мулярів. Для храму було замовлено розкішний різьблений та позолочений іконостас в стилі бароко. Сьогодні ми можемо побачити Софійський собор часів Петра Могили, завдячуючи малюнкам голландця **Абрахама ван Вестерфельда** – придворного художника литовського гетьмана **Януша Радзівіла**, який у липні 1651 року брав участь у військовому поході на Київ.

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. розбудові та оздобленню Софійського Собору сприяв **Іван Мазепа** – гетьман Війська Запорізького, голова козацької держави на території Лівобережної і Наддніпрянської України. Важливо відзначити величезний внесок гетьмана в розвиток тогочасної освіти, науки, архітектури, мистецтва та культури. Саме завдячуючи йому виник широковживаний термін «мазепинська доба» або «мазепинське бароко».

Меценатська діяльність Івана Мазепи заслуговує на шанування та щирою подяку нащадків. На його кошти було відремонтовано та відреставровано: Успенський собор та Троїцьку Надбрамну церкву Києво-Печерської Лаври, Михайлівський Золотоверхий собор та монастир, Микільську лікарняну та Вознесенську церкви, Свято-Троїцький собор Кирилівського монастиря, Братський Богоявленський собор, Військовий Микільський собор, собор Живоначальної Трійці, Успенську трапезну та дзвіницю Глухівського монастиря, чотири церкви у м. Батурині – Воскресенську, Миколаївську, Покрови Богородиці та Живоначальної Трійці. І все це – лише короткий перелік. Загалом на кошти Івана Мазепи було відновлено 45 храмів, а за період його гетьманства зведено понад 200 церков.

Протягом 1697–1700 років за підтримки гетьмана Мазепи здійснено капітальний ремонт Софійського собору: над однарусними відкритими галереями надбудовано другі поверхи, аркбутани розібрані, а галереї перетворені на закриті приміщення з бічними вівтарями. Верхи середньовічних веж перебудовані в барочному стилі, додано 4 нових куполи та позолочені верхні малі куполи. На позолочення центрального купола Софійського собору Іван Мазепа виділив 50 тисяч золотих і ще пожертвував 5000 дукатів на відновлення храму, а також подарував золоту чашу вартістю в 500 дукатів.

**Графіті
Софійського собору
в Києві**

Протягом 1699–1707 років було зведено величезну муровану трьохярусну дзвіницю, що отримала назву «Триумфальна». Цікаво, що фасад дзвіниці прикрашає зображення двоголових орлів – інколи цей символ провокує непорозуміння, тому що у переважній більшості він асоціюється із російським гербом. Але історичні джерела доводять, що «двоголовий орел є духовний генетично візантійський, згодом – український архієрейський (митрополичий) символ, адже Софійський собор від самого початку свого існування був кафедральним храмом Київської митрополії, яка входила до складу Константинопольського патріархату»⁶. На дзвіницю підняли бронзовий дзвін діаметром в 1,5 м та вагою у 2 т, названий на честь мецената «Мазепа», що був відлитий у 1705 році майстром **Афанасієм Петровичем**. Також було збудовано Трапезну церкву, будинок митрополита, братський корпус, будівлю бурси, пекарню, південну в'їзну башту та браму Заборовського. Навколо всієї території монастиря зведено міцні кам'яні мури. Від часів Івана Мазепи Софійський собор набув розкішного барокового вигляду, саме таким ми й звикли бачити його сьогодні серед повсякденної метушні сучасного Києва.

Стіни собору пронесли через століття свідчення важливих історичних подій, що розкриваються завдяки вивченню написів – графіті (*графіто грец.* – гостра паличка для письма). Дослідники виявили в Софійському соборі близько 7 тисяч написів та малюнків XI–XVIII ст. Зокрема, знайдено написи матері князя Святополка – княгині Олисави та дочки князя Ярослава Мудрого – княгині Анни. Варто зазначити, що за часів князя Володимира було оголошено наказ, який суворо забороняв робити написи на стінах, за що людина отримувала покарання. Але прагнення звернутися на стінах храму до Бога все одно перемагало, найбільш поширеними є благання: «*Господі, допоможі рабу своєму (далі – хресне ім'я)*». Серед історично цікавих написів, варто згадати графіті на хорах з іменами княгині Олисави та її онуків, також напис про посвяту на митрополита Іларіона (12 лютого 1051 року), та свідчення про успіх Ярослава Мудрого (20 лютого 1054 року)⁷. Давні графіті доводять, що розмовною мовою Київської Русі була саме українська: «*Терміном «давньоруська*

Портрет гетьмана Івана Мазепи, створений на основі історичних досліджень Кіма Скалацького «Яким був Мазепа? (до атрибуції портретів І.С. Мазепи)» та «Що знав граф Седергельм?» (К.: Родовід, 2004). З огляду на те, що після Полтавської битви портрети Івана Мазепи за наказом Петра I були повністю знищені, автор дослідив зовнішність гетьмана на основі різних джерел (описи французьких дипломатів, козацьких старшин), а також проаналізував усі портрети, що дійшли до нашого часу

мова» у радянські часи замінили термін «церковнослов'янська мова», яка була спільною для населення Русі як мова писемності та Богослужіння, подібно до латини для Західної Європи, але не була мовою спілкування. Графіті Софії Київської писалися здебільшого церковнослов'янською мовою. Проте, у тих випадках, коли текст не передбачав сталого формули-кліше, люди писали так, як розмовляли. Саме ці вкраплення розмовної мови до написів церковнослов'янською, дозволяють зробити висновки щодо тієї мови, якою власне люди розмовляли. З часом таких вкраплень ставало все більше й більше, із XIV століття в писемності запанувала «староукраїнська мова»⁸.

Синтез архітектури, живопису та мозаїк Софії покликаний розкрити ідею Соборності – духовної єдності вірних у Христі. Деякі з конструктивних та декоративних елементів собору містять цифрову сакральну символіку. Наприклад, діаметр центрального куполу дорівнює 7,7 м, а 12 хрещатих стовпів всередині храму символізують 12 підвалин Небесного Єрусалиму⁹. Згадаємо «Одкровення Іоанна Богослова»: «*І показав мені велике місто, святий Єрусалим, який сховався з неба від Бога... Він має велику і високу стіну, має дванадцять брам і на них дванадцять*

⁶ Надія Нікітенко. «Двоглавий орел у ліпніні дзвіниці та на царських вратах Софії Київської». Сайт Національного заповідника «Софія Київська».

⁷ «Графіті». Сайт Національного заповідника «Софія Київська».

⁸ «Таємниці графіті Софії Київської. Мова періоду України-Русі». Сайт «Радіо Свобода», 28 липня 2022.

⁹ Надія Нікітенко. «Під покровом Оранти» К., «Либідь», 2016.

¹⁰ Одкровення Св. Іоанна Богослава (Апокаліпсис) 21:10–23.

Христос-Пантократор – мозаїка куполу храму

ангелів; на брамах написані імена дванадцяти колін синів Ізраїлевих...стіна міста має дванадцять підвалин, і на них імена дванадцяти апостолів Агнця. Той, що говорив зі мною, мав золоту тростину для вимірювання міста, і брам його, і стін його... виміряв він місто тростиною на дванадцять тисяч стадій; довжина і ширина і висота його рівні... А дванадцять брам – дванадцять перлин: кожна брама була з однієї перлини...Храму ж я не бачив у ньому, бо Господь Бог Вседержитель – храм його, і Агнець.»¹⁰

Інтер'єр храму прикрашений найповнішим у світі ансамблем мозаїк та фресок XI ст. За підрахунками дослідників, це 260 кв. м мозаїк та 3000 кв. м фресок. Найбільш важливі частини інтер'єру (купол та підкупольні арки, вівтар та передвівтарні стовпи) прикрашені мозаїками, а весь інший простір храму розписано фресковим живописом. Вражає витончена палітра смальти, що нараховує 177 кольорів та відтінків: 34 відтінки зеленого кольору, 25 – золотого й коричневого, 23 – жовтого, 21 – синього, 19 – червоного, 9 – срібного та сірого, 6 – пурпурового. На переконання дослідників, над мозаїками працювали досвідчені константинопольські майстри, а керівник бригади виконав найбільш відповідальне завдання: образ величної Богородиці Оранти та вівтарні мозаїки, а над іншими композиціями працювали його помічники. На жаль, з часом деякі мозаїки та фрески були втрачені, середньовічні розписи оновили у XVIII ст. олійними фарбами у стилі бароко.

Оформленню підкупольного простору надавалося особливе значення, тому що за канонічною традицією купол є прообразом Небес, де перебуває Бог-Вседержитель. Під куполом Софії у медальйоні зображений Христос-Пантократор, Якого оточують з чотирьох сторін світу Архангели: Михаїл, Гавриїл, Уриїл, Рафаїл. До сьогодні збереглася лише одна оригінальна середньовічна мозаїка з Архангелом Михаїлом у блакитному вбранні. Зображення інших Архангелів, на жаль, не витримали випробування часом. Лише наприкінці XIX ст. під час реставраційних робіт ці постаті були домальовані художником **Михайлом Врубелем**. Кожен із Архангелів тримає символи верховної влади: державу та жезл-лабарум, увінчаний полотнищем з грець-

Богородиця Оранта – мозаїка

ким написом: « $\acute{\alpha}\upsilon\iota\omicron\varsigma, \acute{\alpha}\upsilon\iota\omicron\varsigma, \acute{\alpha}\upsilon\iota\omicron\varsigma$ » («Свят, свят, свят»). Ці слова з книги пророка Ісаї, який сповіщає про вищий ангельський чин – Святих Серафимів, які оточують престол Вседержителя: «І кликав один до одного й говорив: Свят, свят, свят Господь Саваоф!»¹¹.

У простінках світлового барабана зображено 12 Апостолів, на пандативах – образи Апостолів Іоанна, Матвія, Марка та Луки із Святим Євангелієм в руках. На чотирьох підкупольних арках бачимо портрети 40 севастійських мучеників, воїнів XII римського легіону, які загинули за відмову зректися християнської віри у 320 році біля міста Севастія. На жаль, із 40 оригінальних зображень до сьогодні залишилося лише 15. Широко відомою є композиція «Благовіщення Архангелом Гавриїлом Діві Марії», що зображена на стовпах, які фланкують вівтарний простір. На північному стовпі зображено Архангела Гавриїла, на південному – Діву Марію із клубком пряжі для завіси Єрусалимського храму.

В абсиді Софійського собору знаходиться відома на весь світ мозаїка Богородиці Оранти – Молитовниці та Заступниці за християн. Протягом тисяч років існування Софійського собору стіна із цим образом ніколи не була зруйнована. За розмірами ця мозаїка Божої Матері є найбільшою у всьому давньоруському мистецтві – 5,45 м заввишки. Мати Божа зображена у синьому хітоні та пурпурово-золотому мафорії, з молитовно піднятими догори руками. Навколо голови окреслений золотий німб із написом: « $\text{MP } \Theta\Upsilon$ » («Матір Бога»). Над аркою головної абсиди з Орантою розташована невелика композиція – «Деїсус»

¹¹ Книга пророка Ісаї, 6:3.

Євангеліст Матвій, митник

(«Моління», грец.). Це три медальйони із погрудними зображеннями Спасителя, Богородиці та Св. Іоанна Предтечі, які молитовно схилилися до Нього. Цікавий іконографічне зображення Ісуса Христа можна побачити на мозаїці між пандативами: Спаситель зображений із вистриженим волоссям – «тонзурую», що збереглася у римо-католицькій церкві аж до скасування в 1973 році Папою Павлом VI.

Нижче постаті Оранти зображено горизонтальну композицію Євхаристії – Святого причастя Апостолів. Спаситель започаткував Причастя на Таємній Вечері, подавши Своїм учням хліб та вино зі словами: «хто їсть тіло Моє і п'є кров Мою, в Мені перебуває, і Я – в ньому»¹². Відомо, що в ранній церкві існувала традиція причащати спершу святим хлібом, а потім – вином з потуру. Отже, Ісус Христос зображений двічі: ліворуч Він причащає Своїх учнів хлібом, а праворуч – вином. У центрі композиції бачимо Престол, навколо нього стоять Ангели у вигляді дияконів в стихарях. Вони тримають у руках рипіду – літургійне віяло на довгому держаку з написом «ἀγιος, ἀγιος, ἀγιος» («Свят, Свят, Свят»). У нижньому ярусі вітварних мозаїк представлені Отці Церкви, серед них Папа Римський **Климент Охридський**, мощі якого Св. князь Володимир приніс з міста Корсуня (Херсонеса) та поклав у Десятинній церкві. Також бачимо портрети Вселенських вчителів: Св. Іоанна Золотоуста, Василя Великого та Григорія Богослова.

Сьогодні ми можемо побачити на древніх стінах Софійського собору поєднання старого домонгольського фрескового розпису та пізніших дописів, що датовані

Євхаристія

XVII–XVIII ст. Стінопис Софії виконано в техніці темперного живопису по вологому тиньку, майстри змішували мінеральні порошкові пігменти із розведеним у воді жовтком. Розписи розкривають історію вчення і страждань нашого Спасителя Ісуса Христа та служіння Апостолів. У центрі храму на стіні під хорами розташована фреска із зображенням засновника храму Святого рівноапостольного князя Володимира, який несе релікварій у вигляді Десятинної церкви, та членів княжої родини.

У інтер'єрі собору створено близько 500 фрескових портретів прославлених християнських святих, Апостолів Петра і Павла, Св. Миколая Чудотворця, Св. Пантелеймона-цілителя, Св. воїнів Андрія Стратилата та Дмитрія Солунського, мучеників Віктора, Домна і Філіппола та інших. У західній частині храму, де в давнину традиційно молилися жінки, збереглися зображення Св. Софії, Св. Анастасії, Св. Наталії Нікомедійської, Св. Параскеви, Св. Ніни, Св. Марини та інших.

Цікавий стінопис розміщений біля сходинок, що ведуть на хори, до північної та південної вежі собору. У давнину цими сходами піднімалися члени княжої родини, які слухали літургію на хорах. Відповідно до церемоніалу чоловіки піднімалися сходами південної вежі на чоловічу половину хорів, а жінки по сходах північної вежі йшли на свою половину. Отже, сюжети суттєво відрізняються за своєю тематикою. У чоловічій частині розміщено мисливські сюжети: полювання на ведмедя та вепра, композиція «Іподром» із портретним зображенням візантійського імператора Василя II, який видав свою сестру Анну за князя Володимира. На стінах жіночої частини зображені композиції із музикантами, акробатами, а також боротьбою ряджених.

Хори Софійського собору прикрашають фрески з історії Старого Заповіту: «Три отроки в печі вогняній», «Зустріч Авраамом трьох подорожніх», «Жертвоприношення Авраамом сина Ісаака», відомі євангельські сюжети «Чудо в Кані Галілейській», «Тайна вечеря» та інші. Збереглися фрески у бічних вітварях. Південний вітвар присвячений Св. Архистратигу Михаїлу – покровителю Києва та дружинників (княжої охорони). Стіни північного вітваря розповідають про діяння Святого Георгія, покровителя князя Ярослава Мудрого¹³. У вітварі Св. Іоакима та Анни намальовані композиції з життя Діви Марії, а на стінах вітваря Апостолів Петра та Павла збереглися фрески про діяння Апостола Петра.

¹² Євангеліє від Іоанна, 6:56.

¹³ Хресне ім'я князя Ярослава – Георгій.

Іконостас Софійського собору

Сакральний центр Софійського собору – розкішний бароковий іконостас з Царськими вратами, створеними за часи митрополита **Рафаїла Заборовського** у XVIII ст. Виконання Царських врат, що вражають неймовірним багатством декоративного оформлення, довірили досвідченим київським золотарям – **Тарану, Волоху** та **Завадовському**. Врата прикрашені традиційними біблійними сюжетами. В основу композицій покладено Древо Єсееве – земний родовід Ісуса Христа від пророка і царя Давида. Нагорі зображено Благовіщення Діви Марії про народження Спасителя, ще вище – царську корону Христа. У центрі врат бачимо зустріч Діви Марії та праведної Єлисавети. Над цим сюжетом зображений візантійський двоголовий орел зі скіпетром та державою, що означає поєднання в Ісусі Христі царської та архиерейської влади¹⁴. По боках Царських врат – постаті Св. Євангелістів Матфея, Марка, Луки та Іоанна. По нижніх кутах бачимо постаті святих та праведних Іоакіма та Анни – батьків Діви Марії. Центральний стовп Царських врат із образами Святих та головками херувимів увінчує царська корона з фігуркою голуба – символу Св. Духа. Усі зображення виконані майстрами у високому карбованому рельєфі. На позолоту було витрачено 120 золотих червонців, вага Царських врат – шість пудів.

За часи радянського атеїзму Софійський собор розділив сумну участь усіх храмів: богослужіння заборонили, а святині храму забрали за державним наказом про вилучення церковних цінностей. Царські врата демонтували, потім розрізали на сім великих і чотири дрібних частини та передали до Резервного фонду металу при Наркоматі освіти України. Вцілілі частини врат перейшли до фондів Лаврського музею у 1940 році. До речі, в Національному заповіднику «Киево-Печерська Лавра» зберігається понад 11 000 металевих виробів: значна частина цього спадку раніше належала соборам та монастирям, а деякі речі належали Церковно-археологічному музею Київської духовної академії¹⁵.

Значно пізніше, у 1984–1986 роках, співробітниця Центру реставрації та експертизи Національного заповідника «Киево-Печерська Лавра» **Ганна Марченко** розробила схему реконструкції Царських врат Софійського собору. Але через нестачу державного фінансування реальна робота над відновленням врат розпочалася вже на початку 2000-х років. Завдання відтворення цього шедевр було

Царські Врата (відреставровані)

доручено у 2005 році фахівцям «Польських майстерень з реставрації пам'яток старовини» під керівництвом **Марека Баранського**. Реставратори взяли за основу дослідження Ганни Марченко.

Під час обстеження залишків врат вони з'ясували, що збереглося тільки 50–60 % від оригіналу XVIII століття. Над Царськими вратами працювало сім майстрів під керівництвом відомого ювеліра **Марека Ганева**. Поляки запропонували техніку оригінального карбування по сріблу на основі давніх традицій обробки металу. Позолоту окремих деталей виконали гальванічним, а не старовинним (шкідливим через пари ртуті) амальгамним методом. Львівські художники виконали на срібних випуклих заготовках 4 медальйони із зображенням Святих Євангелістів. Висота відреставрованих Царських врат – 4 м, вага – 140 кг. Відроджений шедевр був встановлений в іконостасі Софійського собору 25 липня 2008 року та освячений Вселенським Патріархом **Варфоломієм I**.

Над різьбленим позолоченим іконостасом XVIII ст. працювали художники з Софійської іконописної майстерні, під керівництвом відомого іконописця Києво-Печерської Лаври **Алімпія Галика**. Барокове оформлення іконостаса збагачене рослинними елементами: квітучими трояндами та пальмовим листям. Первісно іконостас був прикрашений скульптурою та поліхромним розфарбуванням.

¹⁴ Надія Нікітенко. «Двоглавий орел у ліпнині дзвіниці та на царських вратах Софії Київської». Сайт Національного заповідника Софія Київська.

¹⁵ Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії був заснований у 1872 році за ініціативи Церковно-археологічного товариства. У 1915 році найцінніші церковні експонати відправили до Казанської духовної академії, у 1919 році музей ліквідували. До Києва експонати повернулися після Громадянської війни і кілька років залишалися не розпакованими у приміщенні колишньої духовної академії. У 1922 році експонати передані до Музею культу і побуту на території Києво-Печерської Лаври.

**Михайло Сажин. Внутрішній вигляд
Києво-Софійської соборної церкви. 1855 р.**

Але до сьогодні вцілів тільки нижній ярус з іконами місцевого і цокольного рядів, тому що у XIX ст. два верхні яруси було знято з метою відкрити мозаїки вівтаря для огляду.

Розміщення образів іконостаса відповідає традиційній канонічній схемі. Праворуч та ліворуч від Царських врат знаходяться дві головні ікони – Христос Пантократор та Богородиця з немовлям Христом. Біля образу Христа заходиться храмова ікона Св. Софії Премудрості. Художник зобразив Богородицю всередині ротонди, що тримається на 7-ми стовпах, на картушах намальовані емблеми 7-ми дарів Св. Духа, а на карнизі цитата з Притчей царя Соломона: «Премудрість створила собі дім на семи стовпах».

Від Бога Отця на Богородицю сходить Святий Дух у вигляді голуба. На сходах перед Нею стоять праотці та пророки: Мойсей із скрижальми, Аарон з проквітлим жезлом, Давид з ковчегом Заповіту, Ісайя із хартією пророцтва, Еремія із сувоєм, Езекиїл із зачиною брамою, Даниїл з наріжним каменем. Для повчання вірян на сходинок ротонди написані імена 7-и християнських чеснот: *Віра, Надія, Любов, Чистота, Смирення, Благодать, Слава*¹⁶. Святі образи призвані створити особливий священний зв'язок між Душею і Господом, налаштувати на молитовний настрій. Пригадаємо, що найбільш поширеними серед графіті Софії є молитовні звернення: «Господі, допоможи рабу Твоєму...»

У період розквіту Софійського собору на поклоніння святым мощам та іконам йшли тисячі християн з усіх кінців країни. Реліквії храму були широко відомі далеко за межами столиці. На жаль, час від часу церковні коштовності приваблювали завойовників. Згадаємо володимиро-суздальського князя *Андрія Боголюбського*, який у 1169 році викрав із Софії усі золоті речі та реліквії, серед них – чудотворну ікону Пресвятої Богородиці, яку спо-

Ікона Вишгородської (Володимирської) Божої Матері

чатку називали «Вишгородською», а пізніше вшановували під назвою «Володимирська Божа Матір»¹⁷. У 1203 році князь *Рюрик Ростиславович* разом із кочівниками-половцями пограбував Софійський собор. У грудні 1240-го року під час зруйнування Києва військами хана Батия, за свідченням літописця, «*святу Софію розграбували і монастирі всі, і ікони, і хрести, і всі узори церковні взяли, а людей від малого до великого вбили мечем...*». Через двісті років після Батиевої навали, у 1416 році Київ знову був пограбований золотоординцями на чолі із ханом *Едигеєм*. У 1482 році столиця зазнала руйнації внаслідок нападу кримського хана *Менлі I Герая*.

Далі, протягом досить тривалого періоду – від 1497 до 1577 року – Софійський собор перебував у стані занепаду. Період відновлення святої обителі пов'язаний із служінням митрополита Петра Могили та правлінням гетьмана Івана Мазепи (XVII–XVIII ст.).

Отже, на долю Софійського собору випало чимало важких випробувань. Але не зважаючи на це, протягом майже тисячі років головний київський храм славився своїми реліквіями. Якщо звернемося до перших сторінок історії, обов'язково згадаємо мармуровий саркофаг, у якому в 1054 році був похований князь Ярослав Мудрий. Цей саркофаг вивіз із Візантії його батько – князь Володимир Святославич. За формою, орнаментом та іншими ознаками дослідники датують його V–VII ст. Саркофаг знаходиться у східній частині північної внутрішньої галереї Софійського собору.

¹⁶ Надія Нікітенко. «Під покровом Оранти». К., Либідь, 2016.

Саркофаг Ярослава Мудрого

Відповідно до ранньохристиянської традиції, на ньому вирізана монограма Ісуса Христа ϣ Ϟ – хризма (ΧΡΙΣΤΟΣ грец.), що складається з двох початкових грецьких літер імені Χ(χί) та Ρ(ρο), схрещених між собою. Нижче бачимо рельєф із хрестом в обрамленні пальмових гілок. У давні часи хризму досить часто зображували не лише на саркофагах, але й на мозаїчних композиціях в церквах. Вперше символ «хризма» з'явився на військовому штандарті імператора Костянтина Великого, який напередодні битви біля Мульвійового мосту побачив на небі знак хреста та пророцтво: «Цим перемагай». Хризму в оточенні сердцеподібного орнаменту з листя плюща ми бачимо і на саркофазі князя **Володимира Мономаха**, померлого 19 травня 1125 року та похованого в Софії.

Саркофаг великого київського князя Св. Ярослава Мудрого наразі пустий. Дослідники вважають, що поруч із Яросла-

вом було поховано і його дружину **Інгігерду** (в хрещенні – Ірину). За радянський період гробницю досліджували кілька разів: у 1936, 1939 та 1964 роках. Відомо, що у 1939 р. вчені знайшли всередині два скелети (чоловічий та жіночий) і вивезли до Росії, а пізніше знову повернули до Софійського собору. Вуглецевий аналіз датував поховання XI ст.

Науковці знову відкрили саркофаг у 2009 році та дослідили поховання сучасними методами. «Вчені хотіли порівняти ДНК кісток князя з ДНК відомих нащадків у Франції, Німеччині та Угорщині, сподіваючись підтримати претензії України на загальноєвропейську, а не російську спадщину, та затвердити незалежність. Коли у 2009 році саркофаг відкрили, у ньому була дерев'яна скринька зі скелетом жінки. Передбачається, що це залишки Інгігерди... Проте рештків великого князя не було. Дослідники із Софії Київської знайшли бюлетень 1954 року, в якому

¹⁷ З історії ікони Вишгородської (Володимирської) Божої Матері. У 1131 році Константинопольський патріарх подарував київському князю Мстиславу Великому (пізніше проголошеному Святим), два списки відомих візантійських ікон. Перший список (копія) прикрасила церкву Богородиці Пирогощі у Києві. А другий список спочатку зберігався у храмі м. Вишгорода, але був викрадений князем Андрієм Боголюбським, та поставлений спочатку у храмі в с. Боголюбово, а потім – в Успенському соборі у м. Володимир - на Клязьмі. Чудотворна ікона Богородиці двічі постраждала: спершу від нападу хана Батия, потім – від війська хана Тохтамиша. Пізніше, під час нападу Тамерлана, ікону перенесли до Успенського собору московського кремля. Згодом, на вимогу вірян, ікону на короткий час повернули до Вишгорода, але потім знову перевезли до Успенського собору в кремлі, де цей образ постійно перебував аж до 1918 року, коли його відправили на реставрацію. У 1926 році ікону Володимирської Божої Матері передали до Державного історичного музею, у 1930 році – до Третьяковської галереї. З вересня 1999 образ знаходиться в храмі-музеї Святого Миколая в Толмачах при Третьяковській галереї у Москві. Ікона Володимирської Божої Матері протягом багатьох століть широко прославилася як чудотворна.

¹⁸ «Зниклі рештки Ярослава Мудрого опинилися в центрі конфлікту Росії та України – WSJ». Сайт газети «ZN,UA», 04 січня 2022 р.

йшлося, що під час окупації Києва нацисти вивезли рештки Ярослава Мудрого перед вступом радянської армії. У документі було написано, що кістки забрали разом з іконою Святого Миколи Мокрого XI століття, яка майже тисячу років перебувала в Софійському Соборі у Києві»¹⁸.

Вірогідно, рештки Св. князя Ярослава збереглися до наших днів, але з історичних причин знаходяться поза межами України. Дослідники висунули версію про перебування решток князя в українській православній церкві Св. Трійці у м. Нью-Йорку, США.

На жаль, до наших днів софійські реліквії не збереглися. Історичні хроніки доносять до нас низку важливих подій, що торкнулися не тільки християнських святинь, але й долі самого храму. За традицією, церковні цінності зберігалися у невеликому приміщенні¹⁹ ризниці (*sacristia-lat.*), де знаходилися мощі прославлених святих, чудотворні ікони та часточки Господнього Хреста. «Неодноразові пограбування Софійського собору під час князівських міжусобиць та військових навал в XII–XIII ст. не призвели до повного запусіння соборної ризниці: софійські святині та церковне начиння домонгольського часу вивозилися з Києва у пізніші часи, зокрема у XV ст. до Московії та Польщі. Також маємо підстави вважати, що до початку XVII ст. збереглися й деякі інші предмети з ризниці Софії Київської XIV–XV ст.: список з чудотворної ікони св. Миколи Мокрого, мощі та благословенний хрест священномученика Макарія, залізне архієрейське крісло італійської роботи... під час розкопок XX–XXI ст. було знайдено релікварій з мощами Св. Пантелеймона, залишки мідних та басмених шат від храмових ікон Пресвятої Богородиці та Св. Миколи Мирлікійського, уламки кількох візантійських стеатитових та золото-емалевих ікон, частини бронзових хоросів, фрагменти архієрейського одягу, тощо»²⁰.

Особливо шанувалися ікони, що прославилися багатьма чудесами та зціленнями. «До початку XX ст. в софійській ризниці зосередилося щонайменше 15 чудотворних ікон, представлених як оригіналами (ікони св. Миколи Мокрого, Куп'ятицької Богоматері, любецькі ікони Пресвятої Богородиці та Спасителя), так і списками з уславлених богородичних ікон (Братської, Володимирської, Дубовицької, Іверської, Казанської, Лохвицької, Охтирської, Печерської, Тихвинської, «Усіх скорботних радості»)»²¹.

Звернемо увагу на одну з найбільш відомих софійських святинь – ікону Св. Миколи Чудотворця, широко відому в народі під назвою «Миколи Мокрого». З цим образом пов'язане чудо XI ст. із врятуванням потонулої дитини. Християнське подружжя поверталось після паломництва до мощів Св. Бориса і Св. Гліба у Вишгороді в човні по Дніпру до Києва. Жінка задрімала та раптом упустила у воду немовля, яке одразу потонуло. Батьки щиро молили-

Фреска Архистратиг Михайл

ся про порятунок своєї дитини Св. Миколи-Чудотворцю. І наступного ранку сталося чудо: живе і неушкоджене немовля знайшли мокрим від води якраз навпроти образу Св. Миколи на хорах Софійського собору. Так виникла назва чудотворної ікони, яка по молитвах вірян дарувала чудесну допомогу. В давнину у Софійському соборі після літургії щочетверга відправлявся молебень та читався акафіст перед чудотворною іконою Миколи Мокрого.

Перше наукове дослідження ікони належить **Адріану Прахову**, який прийшов до висновку що це – візантійська ікона X ст. Проте сучасні дослідники вважають, що «візантійський оригінал ікони у XIV–XVI ст. було втрачено, та замінено на список (копію)»²². У XVIII ст. ікона виглядала так: «масивна дошка розмірами 110 × 84,5 см. із зображенням Святителя без митри та панагії, у фелоні зеленого кольору із тонкими золотими кантами, а також з грецьким та церковнослов'янським підписом обабіч лику: «ο αγιος – отець Николае»»²³.

За радянських часів ікону Миколи Мокрого передали у 1934 році до Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври. Далі доля святині залишилася невідомою, тому що до Софії ікона вже не повернулася. У соборі залишився список (копія) з цієї ікони «її у 1941–1942 бачив, вважаючи за оригінал, архієпископ Ніканор Абрамович, а у 1943 єпископ УАПЦ Мстислав»²⁴ вивіз з Києва – спочатку до Варшави, а далі до Америки. Там вона

¹⁹ Т. Бобровський. «З історії ризниці Софійського собору у м. Києві». Сайт Series Byzantina studies on Byzantine and post-Byzantine art.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Святіший Патріарх Київський і всієї України Мстислав, предстоятель Української автокефальної православної церкви, першоієрарх УАПЦ в США та діаспорі, хорунжий Армії УНР. Племінник Симона Петлюри – головного отамана військ та голови Директорії Української Народної Республіки.

²⁴ **Битинський Микола** – український мистецтвознавець, автор наукових досліджень, геральдист, вексилолог, фалерист, публіцист, художник, іконописець, прозаїк та поет. Військовий в чині підполковника армії Української Народної Республіки, член організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (1939). Співпрацював із Українським Геральдичним та Генеалогічним Товариствами. Розробляв проекти державних відзнак, нагород, прапорів та корогв Української держави та Армії УНР. Член української Вільної Академії наук (Ukrainian Free Academy of Sciences – UVAN), Член Української Спільноти образотворчих мистців Канади. Нагороджений Імператорським Орденом Св. Анни IV ступеня, Військовим Хрестом армії Української Народної Республіки, Хрестом Симона Петлюри.

Фреска Св. Пантелеймон

також була скопійована (зокрема, у Нью-Йорку), після чого опинилася у православної церкви в Торонто, де у 1954–1955 її обстежили М. Битинський²⁵ та М. Дмитренко^{26,27}.

У 1943 році єпископ **Мстислав** передав чудотворну ікону Миколи Мокрого архієпископу Палладію. Спочатку ікона перебувала в його власному помешканні в Америці, потім опинилася в м. Торонто в Канаді, а далі потрапила до української церкви в окрузі Бруклін у Нью-Йорку, США. У 2022 році Президент України Володимир Зеленський анонсував повернення чудотворного образу Миколи Мокрого до України.

На жаль, бурхливі історичні події ХХ ст. – революція 1917 року, Перша та Друга Світові війни – стали причиною знищення багатьох національних цінностей України.

Після 1917 року розпочалося масове вилучення церковних цінностей, які продавалися за кордон (внаслідок некомпетентності – досить часто за копійки), а срібні та золоті речі переплавлялися на злитки. З ризниці Софійського собору було забрано всі коштовні речі: золотий напрестольний хрест, золотий потир, золоті та окуті золотом митри, коштовні панагії, цінні Євангелії у розкішних оправках XVII–XIX ст. Постраждали ікони та книги, церковні ризи, срібні кадила та свічники, були знищені навіть величезні 140-кілограмові Царські врата²⁸. Починаючи з 1922 року, під гаслом «допомоги голодуючим», державна «Комісія по боротьбі з голодом у Поволжі» регулярно продавала церковні скарби з ризниці Софії. Деякі церковні речі передали державним музеям Києва, Москви, Санкт-Петербурга та Новгороду. Зокрема, протягом 1924–1929 років 679 предметів з ризниці передали до державного Музею релігійного культу.

На початку 1930-х при Софійському соборі ще існувала парафія, «однак доведена вона була до зубожіння, виснажена репресіями і голодоморами. Поточного ремонту не проводилося... осипався тиньк, мозаїки і фрески гинули на очах»²⁹.

Після того як у 1934 році Софійський собор закрили для богослужінь, замість храму створили державну організацію «Софійський архітектурно-історичний заповідник», де в фондах залишилися вже зовсім незначна частка речей із соборної ризниці³⁰. Від 1935 до 1940 року з собору винесли всі іконостаси, крім одного – центрального. Становище давньоруського храму було досить небезпечним: з метою врятування національної святині Всеукраїнська Академія Наук у 1928–1930 роках створила «Софійську комісію».

Реальною загрозою, що нависла над тисячолітнім давньоруським храмом, став сумнозвісний «Проект урядового центру». Ця історія почалася з того, що у 1934 році столицю УРСР перенесли з Харкова до Києва, тому в історичному центрі міста потрібно було збудувати величезний Урядовий центр, що мав стати «зразком досягнень соціалістичного будівництва». Керівництву дуже імпонувала ідея очистити територію шляхом знищення головних сакральних святинь Києва: Софійського собору (XI ст.), Михайлівського Золотоверхого собору (XII ст.), Трьохсвятительської церкви (XII ст.). А на місці храмів запланували побудувати «монументальні будинки ЦК і Раднаркому, гігантські статуї вождів, облаштувати фонтани. Замість Присутніх місць та пам'ятника Хмельницькому запроектували широчезну площу для парадів і маніфестацій з великою червоною гранітною зіркою, яку добре було б видно з планерів і літаків. На території Софії запланували 60-квартирний будинок для працівників апарату ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ»³¹.

²⁵ Дмитренко Михайло - живописець, графік, автор монументальних церковних розписів. Народився на Полтавщині, вступив до Художньо-Індустріальної школи у м.Києві, потім навчався в Київському художньому інституті на факультеті живопису в майстерні Федіра Кричевського. Закінчив інститут у 1930 році, працював асистентом, потім – доцентом рисунку та живопису на кафедрі професора Ф.Кричевського. У 1950 році Михайло Дмитренко емігрував до Канади, пізніше у 1960 році переїхав до США. Працював як живописець та графік, оформляв книжки, журнали, мистецькі каталоги. Знався на сакральному мистецтві, працював як художник-монументаліст, створював церковні розписи. Створив близько 40 композицій для собору Св. Володимира у м. Торонто, провінція Онтаріо, Канада. Виконав проекти мозаїк та вітражів для католицької церкви Св. Колумба у м. Янгстауні, штат Огайо, США.

²⁶ Т. Бобровський. «Микола Мокрий: з історії найдавнішого чудотворного образу Софії Київської». Софійський часопис, випуск 3, Київ, 2019.

²⁷ Надія Нікітенко. «Під покровом Оранти». К.: Либідь, 2016 р.

²⁸ Там само.

²⁹ Т. Бобровський. «З історії ризниці Софійського собору у м. Києві». Сайт Series Byzantina studies on Byzantine and post-Byzantine art.

³⁰ Надія Нікітенко. «Під покровом Оранти». К.: Либідь, 2016.

Проект Урядового центру

Серед різноманітних планів проектування Урядового Центру комісія обрала варіант будівництва на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Трьохсвятительської церкви та Присутніх місць. Але на захист святинь встали небайдужі науковці, зокрема **Д. Айналов**, **І. Моргілевський**, **М. Макаренко**, яким вдалося переконати керівництво демонтувати зі стін Михайлівському собору та зберегти для музею цінні мозаїки та фрески XII ст. Але тільки один науковець – Микола Макаренко³² мав сміливість відмовитися підписати акт про знесення Михайлівського собору. Він сподівався, що ідея знищення національних святинь є лише наслідком некомпетентності місцевих органів влади та написав протест-телеграму на ім'я Сталіна. Реакція була швидкою і однозначною: у 1934 році відомий науковець був заарештований і засланий на

три роки до Казані, у 1936 році повторно засуджений на три роки та відправлений до Томської виправно-трудової колонії, у 1937 році втретє арештований і за постановою «трійки» НКВД СРСР 4 січня 1938 року вбитий у тюрмі. Серед небайдужих, які із сумом спостерігали за знищенням древньої святині – Михайлівського Золотоверхого собору у 1934 році, – була молода художниця **Людмила Морозова**³³, яка з даху Софії дивилася на той страшний вибух, що зруйнував Михайлівський Золотоверхий.

Божим промыслом Софійський собор з Богородицею Орантою залишився неушкодженим. Світове значення цієї історичної, архітектурної та мистецької пам'ятки стало захисним щитом, який зберіг тисячолітній храм для нащадків. «За однією з версій, зберегти собор Сталіна умовив письменник **Ромен Роллан**, до якого кремлівський

³¹ **Макаренко Микола** – український археолог і мистецтвознавець. Працював у складі Софійської комісії та Археологічного комітету, досліджував Софійський собор, Києво-Печерську Лавру, Михайлівський Золотоверхий собор, учасник розкопок в Ольвії, Спаського собору в Чернігові, Крейдищанського комплексу поблизу Сум, Маріупольського могильника. Директор музею Мистецтв ВУАН, що відкрився на основі унікальної збірки Ханенків (з 1920р. по 1925р.). Заарештований 1934 р. за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору, засланий на три роки до Казані, після повторного арешту у 1936 р. був засуджений на 3 роки, відправлений до Томської виправно-трудової колонії № 2. Втретє заарештований 15 грудня 1937р. за постановою «трійки» НКВС СРСР. Вбитий в тюрмі 4 січня 1938 року. Реабілітований Постановами Верховного суду Татарської АРСР від 07.07.1960 та Томського обласного суду від 28.01.1965, Президією Верховної Ради СРСР від 16.01.1989. Міністерство культури України у грудні 1993 р. заснувало спільно з часописом «Пам'ятки України» спеціальну щорічну Премію ім. М. Макаренка – за найкращі наукові праці в галузі українського пам'яткознавства. У 1997 р. на мурі Михайлівського Золотоверхого монастиря встановлено бронзове погруддя М. Макаренка, автор – скульптор **Ю. Багаліка**.

³² **Морозова Людмила** – українська художниця. Навчалася у художньо-індустріальній профшколі м. Києва (1925–1927), Київському художньому інституті (1928–1931). Працювала у галузі станкового живопису. Брала участь у дослідженнях історика архітектури та мистецтвознавця **Іполита Моргілевського**, малювала Михайлівський Золотоверхий собор, Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Андріївську церкву та Трьохсвятительську церкву. У липні-листопаді 1932 разом із Миколою Макаренко та його дружиною Анастасією Федоровою працювала художником в археологічній експедиції у м.Маріуполі. У 1934–1936 підтримувала позицію вчених, які намагалися шляхом демонтажу зберегти мозаїки та фрески напередодні знищення Михайлівського Золотоверхого Собору. Після цього була прийнята постанова від Політбюро ЦК КП(б)У за 11 квітня 1934 року, з наказом розпочати роботи по зняттю цінних фрагментів. У 1930-х Морозову внесли до списку НКВС. Під час Другої світової війни жила в окупованому Києві, з 1943 у м. Львові. У 1944 разом із мамою виїхала до Німеччини, далі – через м. Карлсбад та м. Пльзень. Кілька років перебувала разом із мамою в американських таборах для переміщених осіб у Ашаффенбурзі, Франкфурті-на-Майні, Берхтесгадені. У 1950 виїхала до США. Членкиня Об'єднання митців-українців у Америці, членкиня Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку (1950-ті). Нагороджена кількома відзнаками та медалями у США.

³³ Надія Нікітенко. «Під покровом Оранти». К. Либідь, 2016.

вождь дослухався... Звернутися до Сталіна Ромена Роллана попросив художник Микола Реріх, автор договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток у період війни та мирний час. Цей документ, що його у 1935 році підписали 21 країна, згодом назовуть пактом Реріха»³⁴.

Підкупольний простір із мозаїкою Богородиця Оранта

На реалізацію проекту Урядового Центру радянська влада витратила п'ять років, видала з бюджету великі кошти (лише протягом одного 1936 року ця сума сягала 20 мільйонів карбованців), але запланований проект так і не відбувся. Замість цілого Урядового кварталу звели лише один будинок для Ради народних комісарів УРСР, де зараз знаходиться Міністерство Закордонних Справ України.

Втім протягом 1920–1930-х років постраждало багато київських святинь. Згадаємо лише один приклад – давньо-

руську церкву, зведену поблизу Софійського собору князем Ярославом на честь свого хресного покровителя Св. Георгія. Церква була споруджена у 1037 році, потім зруйнована у 1240 році внаслідок татаро-монгольської навали і знову відбудована у 1674 році як дерев'яний храм. Суттєво постраждала від пожежі, але була відтворена протягом 1744–1752 років як мурований храм в барочному стилі, а пізніше – у псевдовізантійському. Але через 900 років була назавжди зруйнована радянською владою у 1934 році. Тепер на місці патронального храму Св. князя Ярослава Мудрого бачимо житловий будинок, зведений у 1935 році архітектором **Йосипом Каракісом** для співробітників НКВД (сучасна адреса – Георгіївський провулок, № 2)³⁵.

Софійський музей продовжував наукову роботу аж до початку Другої Світової війни. Древній храм досліджували провідні фахівці **І. Моргілевський** та **І. Грабар**. Реставратори під керівництвом **В. Фролова**, **П. Юкіна**, **А. Баранова**, **І. Овчинникова** та **О. Домбровської** розчистили фрески XI століття та поновили пізніші розписи XVIII ст. Археологічні розкопки під керівництвом **Т. Мовчановського**, **І. Самойловського** та **М. Каргера** стали джерелом важливих історичних знахідок. На жаль, за часи Другої Світової війни керівництво вчасно не евакуювало музейні цінності, тому під час окупації Києва всі експонати Софії розграбували. Вороги присвоїли та вивезли до Німеччини цінні ікони, одну мозаїку та 27 фресок Михайлівському собору (що експонувалися на другому поверсі Софії)³⁶. Після Перемоги, виконуючи міжнародний закон реституції³⁷, Німеччина повернула лише незначну частину вкрадених експонатів. Після визволення Києва Софійський музей відкрив свої двері для відвідувачів у березні 1944 року.

Територія Софійського заповідника є джерелом важливих археологічних досліджень. Для відвідувачів на першому поверсі собору відкрито зондаж фундаменту, демонструються фрагменти смальти, мозаїк та фресок XI століття. Під час багаторічних розкопок археологи знайшли фрагменти фресок та мозаїк, хрести-енколпіони, мідні книжкові застібки, печатки з митрополичого архіву, древні монети, бронзові та срібні жіночі прикраси, уламки кераміки та скла. *«Найцікавішою знахідкою є хрест-рельєфний зображення та написи... такі хрести з реліквіями носили на грудях поверх одягу, та могли занести лише за екстремальних обставин, наприклад – під час пожежі чи нападу ворогів. Закам'янілий попіл навколо цих знахідок свідчить, що тут, ймовірно, сталася пожежа»³⁸.*

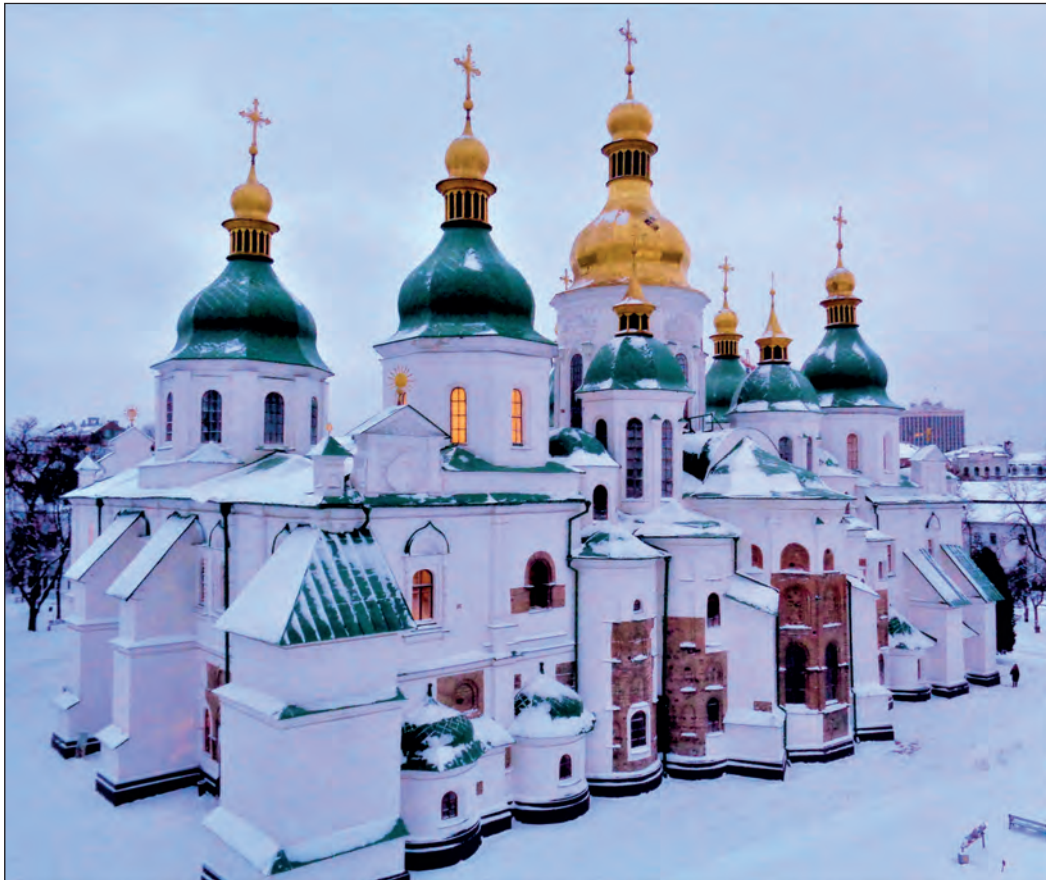
³⁴ Георгіївська церква споруджена у 1037 році: це був хрестово-купольний, 4-стовпний, 3-нефний та 3-абсидний храм, 24х27 метрів в плані, із сильно винесеною вперед центральною абсидою та одноповерховими галереями. Храм мав притвор та вежу із сходами на хори. Фундаменти утворено з буттового каменю на розчині з цем'яною, зверху покладено шиферні плити. Після зруйнування ордами **Батия** у 1240 році, церква Св. Георгія багато століть лежала у руїнах. З благословення **Лазаря Барановича**, на старих фундаментах у 1674 році була споруджена дерев'яна Георгіївська церква. Наприкінці XIX ст. храм знову перебудовано у псевдовізантійському стилі, та прикрашено чудовим іконостасом у стилі рококо. На межі XIX–XX століть церкву Св. Георгія розписав із застосуванням національних народних мотивів відомий український художник **Іван Іжакевич**. У 1934 році за наказом радянського уряду храм було зруйновано, на вільному місці архітектор **Йосип Каракіс** побудував житловий будинок для співробітників НКВД. Але слід зазначити, що будинок посунутий архітектором на десятки метрів вбік від того місця, де раніше був храм: власне на місці храму тепер скверик з пам'ятником захисникам кордонів України – «Козак на коні».

³⁵ Надія Нікітенко. «Під покровом Оранти». К.: Либідь, 2016.

³⁶ У міжнародному праві реституцією є повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави.

⁷ Сайт Національного Заповідника «Софія Київська».

³⁸ Володимир Костирін. «Клондайк для вчених: на території Софії Київської знайшли загадкові підземні ходи». Сайт РБК-Україна. Київ, 03 лютого 2023 р.

Софійський собор у взимку

2023 року під Трапезною церквою, що збудована поруч із Софійським собором у XVIII ст. в стилі українського бароко, визначена як пам'ятка національного значення та знаходиться під захистом UNESCO, археологи знайшли підземні ходи. Один з них тягнеться аж до Софії: *«глибина цього ходу нижче 6 метрів від рівня землі, підземний хід обкладений цеглою та прокладений під кутом. Одне із припущень, яке було підтверджено біолокацією: під Софійським собором на глибині 9 метрів є якась віртуальна камера. Що це таке – поки залишається загадкою»³⁹.*

Багато років науковці Національного заповідника «Софія Київська» наполегливо працюють над збереженням української національної спадщини. Діяльність музейників відзначено на міжнародному рівні: журі Гамбурзького фонду у 1987 році присудило заповіднику Європейську Золоту медаль за збереження історичних пам'яток. У 1990 році Софійський архітектурний ансамбль було занесено до Переліку світової спадщини ЮНЕСКО (*World Heritage UNESCO*).

Логічно припустити, що під час війни науковцям приходить працювати у значно більш складних умовах. Але згадаємо один приклад: коли внаслідок буревію у листопаді 2022 року раптово впав один з хрестів Софійського Собору, музейники відтворили цей хрест за досить короткий проміжок часу. За фінансової підтримки меценатів основу хреста (що під час падіння зазнав суттєвого пошкодження) зробили наново, а деякі фрагменти – осердя та проміння – відреставрували, потім увесь хрест по-

золотили. Напередодні дня пам'яті Св. рівноапостольного князя Володимира хрест було освячено митрополитом Епіфанієм та знову встановлено на один із куполів Софійського собору⁴⁰. Починаючи з перших днів небезпеки війни, музейники постійно опікувалися збереженням культурних цінностей. Вони спакували та надійно захистили близько 90 000 музейних експонатів, закрили мішками з піском найбільш вразливі об'єкти заповідника: приміщення з важливими мистецько-архітектурними цінностями, та частину будівель з нестійкими конструкціями. Доцільність такого підходу до збереження спадщини Національного Заповідника «Софія Київська» підтвердили експерти ICOMOS та UNESCO⁴¹.

Тисячолітній православний культурно-мистецький та історичний центр Софійський Собор з мозаїкою Богородиці Оранти та барельєфом на Економічній брамі із зображенням небесного покровителя Києва Св. Архистратига Михаїла – святия українського народу. Ця скарбниця завжди залишиться невичерпною, незважаючи на всі трагедії, що випали на долю українців, тому що духовна сила Софійського собору походить з безкінечного джерела Всемогутності Божої: *«подивіться на діла Господні, які чудеса створив Він на землі: припинив війни, зламав копія, знищив зброю, колесниці спалив вогнем. Заспокойтесь і пізнайте, що Я Бог – буду вишанований між народами, буду прославлений на землі»⁴²*. Софійський собор стверджує нас у вірі і правді, надає непорушний захист та надихає на Перемогу – Сам Господь з нами. ■

³⁹ Ольга Скотнікова. «На Софії Київській встановили хрест, який впав від вітру перед війною». Газета «Вечірній Київ», 8 листопада 2022 р.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Псалтир, 45:9-12.